

ATATÜRK VE LAİKLİK

Atatürk and Laicism

Prof. Dr. Zeki HAFIZOĞULLARI*

Giriş, I. Aydınlanma ve Atatürk, II. Siyasal anlamda laiklik, III. Hukuksal anlamda laiklik, IV. Felsefi anlamda laiklik, V. Laikliğin sonuçları, A. Kanun önünde eşitlik, B. Din ve vicdan hürriyeti, C. Dinin, Din hizmetinin düzenlenmesi, VI. Sonuç

Giriş

Yirminci yüzyılın yetiştirdiği büyük Aydınlanmacı Atatürk'tür.

Aydınlanmanın esası laikliktir demek yanlış değildir.

Laiklik Atatürk'ün karakteridir.

Bakmasını bilenler bakımından Türk hukuk düzeninde açıkça "görünen" olmasına rağmen, laiklik, nesnel bir tanıma ulaştırılamamış, kapsamı ve sınırları pozitif olarak gösterilememiştir.

Koşullar gerektirdiğinden, laiklik, 1937 değişikliği ile salt "terim hükmü" olarak 1924 Anayasasında yer almıştır.

1961 ve 1982 Anayasalarında sürdürülen bu düzenleme, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin "meşruiyet temelini" ifade etmektedir.

Burada, laiklik incelenecektir.

* Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi, Atatürk Kültür Merkezi Eski Üyesi, Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi, Ankara Barosu Avukatı.

I. Aydınlanma ve Atatürk

Hümanizma, Rönesans ve Reform Aydınlanmayı getirmiştir.

Aydınlanma, insanın, insanlık tarihinde Teokratik toplum, hukuk, devlet düzenine karşı verdiği en büyük savaştır. İnsanlığın onurudur Aydınlanma. Beşeri vicdanın özgür kılınmasıdır. Evreni ve evrende insanı yeni bir algılama biçimidir.

Osmanlı İmparatorluğu Devleti katı Teokratik bir devlettir.

Kimi, boş yere, maksatlı olarak aksini iddia etmekle birlikte; bunun kanıtı, gün kadar açık olan 1876 Anayasasıdır. Anayasa, Osmanlı İmparatorluğunun Teokratik bir Devlet olduğunu söylemektedir.

Birinci Dünya savaşı sonunda “Ulu Çınar” yıkılmış, toprakları istila edilmiş, hukuk âleminde silinmiştir.

Atatürk, sıradan bir ferdi olmaktan gurur duyduğu halkı ile bütünleşerek, Anadolu toprağında, Batının sömürgeci, istilacı devletlerine, artık tebaasına pranga olan Osmanlı Teokratik düzenine karşı Kurtuluş savaşını başlatmıştır.

Emperyalizme karşı tarihte ilk kez verilen bağımsızlık savaşı ne kadar emsalsizse, ahali Müslüman olan topraklarda, tarihte ilk kez Teokrasiye karşı verilen Aydınlanmanın savaşı da o kadar emsalsizdir.

Çağında ve sonrasında bir Aydınlanmacı olarak Atatürk’ü ayırt eden, özgün kılan budur.

Atatürk, Emperyalizmin, Teokrasinin boyunduruğu altında ezilen halkların kurtuluş meşalesidir.

Bu, Aydınlanmanın laikliğin savaşı olması demektir.

O halde laiklik nedir?..

II. Siyasal Anlamda Laiklik

Laiklik; Aydınlanma düşüncesinde akdî bir veri olarak algılanan toplumun siyasal tezahürü olan Devletin zorunlu bir unsuru olan buyurma erkinin, egemenliğinin kaynağının, salt, katıksız beşeri irade olmasıdır.

Atatürk’te bu irade salt ulusun iradesidir.

Meşruyetinin temeli budur.

Ulusal irade, ifadesini, ilk kez Amasya Tamiminde bulmuştur.

“Vatanın bütünlüğü, milletin istiklali tehlikededir... Millet in istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır”.

Burada bütünlüğü tehlikede olan bir vatana, yani Devletin toprak unsuruna, bağımsızlığı tehlikede olan bir ulusa, yani Devletin insan unsuruna, vatani ve milleti tehlikeden kurtaracak bir erke, milletin azim ve kararına, yani ulusal iradeye işaret edilmektedir. Bu, emperyalizm istilasına başkaldıran, mayası bağımsızlık olan, Teokrasiyi yıkmaya azimli bir halkın uyanışının ayak sesleridir.

Çabalar meyvelerini vermiş, “Türkiye Devleti” kurulmuştur.

Devletin Anayasası, Devletin buyurma erkinin, yani unsuru olan egemenliğin kaynağının kayıtsız şartsız ulusal irade olduğunu ifade etmiştir.

Aynı kararlılık İzmir İktisat Kongresinde sürdürülmüştür.

Tarihte emsali az görülen bir kurtuluş savaşı veren Türkiye Devleti, Lozan Konferansı ve Anlaşması sonunda, Uluslararası topluluğun saygın bir üyesi olmuş, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuş, Aydınlanmadan mülhem Anayasasında, Devletin egemenliğin kaynağının kayıtsız şartsız ulus olduğu, değiştirilmesinin teklifi bile yasaklanarak ilan edilmiştir.

Tabii bu çileli yolda, koşullarla bağıntılı olarak, sırası geldikçe, laik Devletle bağdaşmayan Teokrasi kalıntısı kurumlar ve kuruluşlar tasfiye edilmiştir. Saltanat ve Hilafet kaldırılmış, Teokrasi kalıntısı Tarikatlar yasaklanmış, zorlu bir geçiş döneminin zorunlu sonucu olarak laik Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ nin Anayasasında yer alan ulusal egemenlikle bağdaşmayan hükümler, Anayasadan çıkarılmıştır.

Daha sonra, bilinçli olarak, “Laiklik” sözü, Anayasaya bir “Terim hükmü” olarak konulmuştur.

Bununla, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin meşruiyet temelini laiklik olduğuna işaret edilmek istenmiştir. Böylece, Aydınlanmanın Kralcı yönetimlerinin ifadesi “Sekülerizm”¹ hayallerini çağrıştıracak her yol temelli kapatılmıştır.

III. Hukuksal Anlamda Laiklik

Hukuksuz toplum toplumsuz hukuk olmaz.

Aydınlanma, toplumun esasının “sözleşme” olduğunu varsaymaktadır.

Hukuk genel iradedir.

¹ Laiklik ve Sekülerizm Aydınlanmanın farklı tezahürleridir. Tanımları kapsam ve sınırları farklılıklar arz etmektedir. Sekülerizm, Meşrutiyetle idare edilen toplumların aydınlanmasıdır. 1876 Osmanlı İmparatorluğu Devleti, Sekülerizmi sağlamayı başaramamıştır.

Gerçekten, bir toplumun, özellikle Devletin hukuku, ifadesini ister kanunda ister toplumun yaşama biçiminde bulsun, hukuk daima o toplumun iradesini ifade etmektedir.

Bu demektir ki, tek deney verisi hukuk, kaynağı salt beşeri irade olan hukuktur.

Kaynağı salt beşeri irade olan hukuk laik hukuktur.

Laik hukuk bir “dogma” değildir.

Türk hukukunun kaynağı beşeri iradedir.

Bu ulusal iradedir.

Ulusal iradenin ifadesi kanundur.

Kanun Türk hukukunun kaynağıdır. Kanunda hüküm bulunmayan hallerde, kaynak, örf ve adettir. Kanuna aykırı örf ve âdetin hukukta kaynaklık değeri yoktur. Örf ve âdet beşeri iradenin eseridir².

Din ilahi iradedir.

Kutsal Dinin, Türk hukukunda, kaynaklık değeri yoktur. Din, düzenleyen değildir, düzenlenendir.

Bu demektir ki, Laiklik, teokratik düzene mecbur edilmiş bir halkın, dirilerek, kendi iradesi ile kendini yönetmesidir.

Bu Hukuk Devrimi ile sağlanmıştır. Hukuk Devrimi, ülkede, kaynağı salt beşeri irade olan bir hukuk düzeninin yaratılmasıdır.

Gerçekten, bu, “Kodifikasyon” yoluna gitmenin imkânsızlığı karşısında, zorunlu olarak, “Resepsiyon” yoluna gidilmekle gerçekleştirilebilmiştir.

Kuşkusuz, ulusal iradenin eseri hukuk, ulusal hukuktur³.

IV. Felsefi Anlamda Laiklik

Aydınlanma, insanın kendisini bulması çağıdır.

İlk kez, bu çağda, egemenin ihsanı yerine, insanın egemene karşı ileri sürebileceği haklarının olduğu kabul edilmiştir.

Aydınlanmanın esası aklîliktir.

Aydınlanma esası naklîlik olan skolâstik toplumsal düzenleri yıkmıştır.

² Türk Kanunu Medenisi, örf ve adet de olmadığına, hakimin, kanun koymasını; önünde olan uyumsuzluğu, koyduğu kanuna göre çözmesini emretmektedir.

³ Ne yazık ki, Kurtuluş savaşı veren bir halkın, bağımsız iradesinin eseri olan bir hukuku yaratması, herhalde bilimsel körlük yüzünden, kimileri tarafından doğru algılanamamış, Türk hukuk Devrimi bir tür “Batı taklitçiliği” sayılmış, dolaylı olarak Teokrasi özlemlerine çanak tutulmuştur.

Laiklik, evreni, evrende insanı aklî algılamaktır.

Devlet, aklîlik temelinde bir toplumu, en başta, Tevhidi Tedrisat Kanunu' nu çıkararak oluşturmak istemiştir. Gerçekten, bu kanunla, bir yandan eğitimde birlik, ulusal eğitim sağlanırken, öte yandan eğitim düzeninin aklîlik temelinde biçimlendirilmesi sağlanmıştır. Böylece, ideal sahibi, karakteri sağlam, etik değerleri yüksek “Bireyler” yetiştirilmek istenmiştir. Aklîlik temelinde eğitim, “Vicdanları” teokrasinin boyunduruğundan kurtarmıştır.

Meşruyetini laiklikten alan Cumhuriyetle birlikte, Devletin insan unsuru “Türkiye ahalisi” aklîlik temelinde yeniden oluşturulmuş, ümmetten millete geçilmiş, toplumsal birçok alanda Devrimler yapılmış, Uygur toplumlar düzeyine ulaşılma istenmiştir.

V. Laikliğin Sonuçları

Laikliğin zorunlu sonucu, Kanun önünde eşitlik, Din ve vicdan hürriyetidir, Ferdi-toplumsal bir değer olarak Dinin ve din hizmetinin düzenlenmesidir.

Çoğu kez, sonuç sebeple karıştırılmış; laiklik, salt din ve vicdan hürriyetine indirgenmeye çalışılmıştır.

Bu yanlıştır; bilgide sıklığın ifadesidir.

A. Kanun Önünde Eşitlik

Kaynağı beşeri irade olan laik hukuk düzenleri, mahiyetinin gereği olarak, kimsenin iradesini, kimsenin iradesine üstün kılmaz. Herkes, dil, din, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce vs., farkı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

Öyleyse, dil, din, ırk, vs., kişinin ne bir sıfatıdır, ne de bir üstünlüğüdür.

Hiç kimse, insanın insana eşitliğini bozan bir farklılığına dayanarak, bir haktan, başkasının yararlandığından daha fazla yararlanmayı istemek hakkına sahip değildir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, din ve ırk farkı gözetilmeden “Türk” ıtlak olunan Türkiye ahalisi arasında, kanun önünde eşitliği bozan Teokratik, Aristokratik tüm tezahürleri kanunla yasaklamıştır.

Temelinde laik olan Türk Hukuk Düzeni, herkesi, ayırımızsız, aynı düzeyde saygın, saygıya değer görmektedir.

Kanun önünde eşitlik kuralı mutlaktır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bir uygarlık düzeyi olarak, Kanunla, sadece kadına ve çocuğa “Pozitif ayırıcılık” tanımıştır.

B. Din ve Vicdan Hürriyeti

Din insana vergidir.

İnanmak, inanmamak ona aittir.

İnsan şu veya bu Dine, şu veya bu biçimde inanmakta serbesttir.

Aydınlanma düşüncesinde, Devletin ödevi, insanî bu değeri korumaktır.

Öyleyse, laik Devlet, Dine değil, Teokrasiye karşıdır.

Gerçekten, laiklik, kiminin iddiasının aksine, insanı; Dinden, inançtan yoksun kılmamış, sezgiselliğini gidererek tek boyuta indirgememiş; tersine tüm sezgisel zenginliklerini korumuş; insanın, serbest iradesi doğrultusunda, dininde ve inancında özgür olmasını sağlamıştır.

Laiklik, özünde, Dini koruyarak, Dinin emirlerinin tasnif edilebileceği fikrine dayanmaktadır.

Dinin emirlerinin tasnif edilemeyeceğini düşünmek, insanı, Din adına, Teokrasiye mecbur kılmak, Dine köle etmek, vicdanına pranga vurmaktır.

Aydınlanma, “irade serbestisi” fikrine dayanmaktadır.

Bunun sonucu olarak, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Anayasasında, inancı mutlak kılmış, ibadeti kamu düzeniyle sınırlamıştır, muamelâtı yasaklamıştır.

Bir Dinden veya Dini inançtan olmayı sağlayan, yani olmadığında o Dinden veya Dini inançtan olamama sonucunu doğuran emirler mutlak, dokunulamaz. Bunlara uymak kişinin vazgeçilemeyen, devredilemeyen, kısıtlanamayan temel hakkıdır.

İbadet kamu düzeniyle sınırlıdır.

Kamu düzeni aklî düzendir. Din ve ırk farkı gözetilmeksizin Türk ıtlak olunan Türkiye ahalisinin, kendi serbest iradesi ile usulüne uygun olarak kurduğu, herkes için uyulması zorunlu, ortak toplumsal düzendir.

Herkes için ortak olan aklî düzeni bozmamak kaydıyla, ibadet serbesttir. Devletin ödevi, kamu düzenini bozmadığında, ibadeti teminat altına almak, kimden ve nereden gelirse gelsin, saldırılardan korumaktır.

Cumhuriyet, Anayasasında, Dinin, Dini inançların öğrenilmesini, öğretilmesini, yayılmasını geniş anlamda ifade hürriyeti kapsamında düşünmüştür.

Din eğitimi serbesttir, Kamu düzenine aykırı olmadıkça, herkes, istediği Dinin, Dinî inancın eğitimini alabilir; Dinini, Dini inancını yayabilir.

Çocukların Din eğitimi ailelerine aittir.

Laik hukuk düzeninde “Muhafazakârlık” korunmuştur.

Kamu düzenine aykırı olmadıkça, herkes, elbette Dinine uygun yaşamakta serbesttir. Ancak, hiç kimse, “Dinini yaşamak” iddiasına sığınarak, Teokratik toplum, hukuk, devlet düzenini veya o düzenin bazı kurumlarını dayatmaya kalkışamaz.

Cumhuriyet, ülkede, Dinin siyasete malzeme yapılmasını istememiştir.

C. Dinin, Din Hizmetinin Düzenlenmesi

Din ferdi-toplumsal bir kurumdur.

Toplumun, siyasal tezahürü olan Devletin, Dini, Dini inancı olmaz.

Dinin kamusallaştırılması Teokrasidir.

Madem Din ferdi-toplumsal bir kurumdur, çoğulcu toplumun olmazsa olmazıdır, Aydınlanma esasen çoğulculuk olduğundan⁴, Devletin, kimseyi ayırt etmeden, herkese, adalet, sağlık, ulaşım vs. hizmetlerinde olduğu gibi, bir kamu hizmeti olarak, Din hizmetini götürmesi temel ödevidir. Öyleyse, Devlet, Din hizmetini, kendine özgü bir kamu hizmeti olarak düzenlemek zorundadır.

Bu konuda Dinî, tarihi, toplumsal, siyasî farklılıkları gözetererek oluşmuş olan üç sistemin olduğu gözlenmektedir:

Kimi toplumlar Dini örgünleştirmiştir.

Bunlar tarihlerinde Klerikalizm⁵ olan batı toplumlarıdır. Bunlarda, Din hizmetlerini, isteyen herkese, kendilerine tüzel kişilik tanınan Dinî kurumları götürmektedir.

Kimi toplumlar Din hizmeti vermekten kaçınmıştır.

Marksizm- Leninizm’in egemen olduğu toplumlar Dini afyona eş tutmuştur. Zorunlu olarak, bu toplumsal düzenlerde, Devletin Din hizmeti vermesi düşünülmemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Teokrasiyi⁶ yıkarak gelmiş olmasına rağmen, Dine, Dinî kurumlara saygılıdır⁷.

⁴ Aydınlanmada, normatif düzenler olarak, Din, Ahlak ve Hukuk birbirinden ayrılmış, bunların birbirine indirgenmesinden kaçınılmıştır. Azınlıkta kalan hukukun asgari ahlak olduğu iddiası, hukukun sonunda dine indirgenmesi değildir.

⁵ Klerikalizm, esasen Allah tarafından verildiği iddia olunan an’anelerin lâyetegayyer kanunlar addolunarak Allahın tercümanları itibar olunan ruhaniler tarafından tefsir edilmesidir. Gökalp Z., Türkçülüğün Esasları, İstanbul, 1961, s.117.

⁶ Teokrası, kanunların, Allah’ın yeryüzündeki gölgeleri addolunan halifeler ve sultanlar tarafından yapılması demektir. Gökalp Z., Türkçülüğün Esasları, İstanbul, 1961, s.117.

⁷ “...Taassuptan uzak dindarâne bir salâbet her şeyde esasımızdır...” “... Kandil gününü, aynı zamanda kitap bayramı olarak tes’id eder”, “Türk, dinine.... düşman olmayan milletlere

Tarihi koşullarından ötürü, Devlet, Dini, ülkesinde yaygın bırakmıştır.

Dinin yaygın bırakılması, Devletin, Dine, Dinî kurumlara hukuk düzeninde tüzel kişilik tanımamasıdır.

Lozan Antlaşmasına uyarak, Devlet, azınlık ahalinin Dinini, Dinî kurumlarını korumuş; “Batı Devletlerinden” farklı olarak, Dine, Dinî kurumlara tüzel kişilik vermemiş; Din hizmetini, kendine özgü bir kamu hizmeti saymıştır. Hizmetin, Genel idare içinde, Başbakanlığa bağlı bir “Başkanlık” eliyle verilmesinin uygun olduğu düşünülmüştür.

Kanunla, hizmetin özgülendiği, Başbakanlığa bağlı, Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

Ancak, bugün, Başkanlık, bilinçli veya bilinçsiz, yapılan kanun değişiklikleri yüzünden özgünlüğünü yitirmiştir.

Cumhuriyete özgü bu güzel kurum, Teokrasi heveslilerinin elinde, “ötekini” dışlayan, “aydınlatma” görüntüsü altında “Fetva” veren Dinî bir kurum haline getirilmiştir.

İtiraf etmek gerekir ki, bugün, Dinin ferdi-toplumsal bir kurum olarak düzenlenmesi hakkındaki tartışmaların temelinde, Diyanet İşleri Başkanlığının özgünlüğünün giderilmesi yatmaktadır.

VI. Sonuç

Emperyalizme, Teokrasiye karşı Kurtuluş savaşı veren Atatürk’ ün kamusal kimliğini laiklik düşüncesi oluşturmaktadır.

Laiklik, evrenin, evrende insanın aklî algılanmasıdır.

Laiklik, Devletin zorunlu unsuru olan egemenliğin kaynağının katıksız beşeri irade olmasıdır.

Laiklik, hukukun maddi kaynağının beşeri irade, şekli kaynağının kanun, örf ve adet, hâkimin yarattığı hukuk olmasıdır.

“Atatürk Cumhuriyetinde” laikliğin başka bir tanımı yoktur⁸.

“Kutsal din duygularının Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmaması” laiklik ilkesinin tanımı değildir, ilkenin gereğidir. Bir şeyin gereğine uymamak, o şeyin ihlalidir.

Laikliğin sonuçları, kanun önünde eşitlik, Din ve vicdan hürriyeti, ferdi-toplumsal bir değer olarak Dinin düzenleyen değil düzenlenen olmasıdır.

Laiklik Türkiye Cumhuriyeti Devletinin meşruiyet temelidir.

daima dosttur” İktisat Esaslarımız, Misak-ı İktisadî Esasları, m. 6, 7, 9. Afetinan A., İzmir İktisat Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 19, 20.

⁸ Hafizoğulları, Laiklik İnanç, Düşünce ve İfade Hürriyeti, Ankara 1997, s. 15, dpt. 8, 61.

Laiklik, din ve ırk farkı gözetilmeksizin Türk ıtlak olunan Türkiye ahalisinin vicdanının bağımsızlığı, inançsal dünyasının teminatıdır.

Laiklik, kimi Teokrasi yanlısı iddiaların aksine, kimsenin içini boşaltmamış, tersine herkesin sezgiselliğine saygılı olmuş, halkı “Softa boyunduruğundan” kurtarmış, inananlara ruh dinginliği kazandırmıştır.

Uygar toplumlarda yeni nesiller öğretmenlerin eseridir.

Laiklik dinin teminatı, teokrasinin düşmanıdır.

Atatürk laiklidir.

Atatürk Türkiye Cumhuriyetidir.

Atatürk Kurtuluş savaşı veren Ulusun ulaşmayı hedeflediği idealleridir.

Kısacası, Atatürk'te laiklik, yüzyıllarca Teokratik düzen altında ezilen içinden geldiği halkının, uygarlık düzeyini yakalaması, kendi sözüyle “Adam olması” özlemidir.

KAYNAKÇA

- 1926 Tarih ve 743 Sayılı Türk Kanunu Medenisi, özellikle Yeni Türk Medeni Kanununda yer verilmeyen Kanunun genel gerekçesi
- Acar, Laik-Demokratik Devlet Düzeni Ve Büyük Ortadoğu Projesinin Hukuki Çıkmazı, Ankara 2006
- Afetinan, İzmir İktisat Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989
- Arsal, Teokratik Devlet ve Laik Devlet, Tanzimat I, Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul 1940
- Atatürk, Nutuk, www.ataturk.com
- Başgil, Din ve Laiklik, İstanbul 1962
- Beccaria, Dei delitti e delle penne, Halem, MDCCLXXX; Rousseau, Toplumsal Sözleşme, Can Yayınları, 1969
- Croce, Storia d' Europa, Bari 1965
- Daver, Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik, Ankara 1955
- Del Vecchio, Hukuk Felsefesi Dersleri, Çev., S. Erman, İstanbul 1952
- Gökalp, Türkçülüğün Esasları, İstanbul 1961
- Gözler, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, 5. Bası, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2008
- Hafizoğulları, "Türk Ceza Hukukunun Seksen Yılı, Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Türk Hukukunun Seksen Yıllık Gelişimi" Sempozyumundan (30-31 Ekim 2003 Ankara) Sunulan Tebliğ, Ankara 2003.
- Hafizoğulları, Ceza Normu, Ankara 1996
- Hafizoğulları, Laiklik, İnanç, Düşünce ve İfade Hürriyeti, Ankara 1997
- Hafizoğulları, Türk Hukuk Devrimi ve Laiklik, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara 1988,C.IV, s. 12
- Hirş, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi, Ankara 1949
- Kant, Metafisica dei costumi, ÜTED., 1956
- Kili-Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985;1926 Tarih ve 765 Sayılı Mülga Türk Ceza Kanunu
- Mosca, Storia delle dottrine politiche,Bari 1966

Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 1986

Özek, Türkiyede Laiklik, İstanbul 1962

Özer, Hukuku Esasiye Dersleri, Hukuk Fakültesi Neşriyatı, Seri 2, sayı 17,
Ankara 1939

Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, Ankara 1982

Yayla, Anayasa Hukuku Ders Notları, İstanbul 1985

